

Олександр КУРОЧКІН

ОБРАЗИ-МАСКИ «ІНШИХ» ЯК ІНДИКАТОРИ ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

Сучасна теорія етнічного є полем активних дискусій: дебатується, зокрема, проблематика етнічної самосвідомості, дієвості різноманітних факторів, що впливають на формування і збереження механізмів передачі етнокультурних цінностей. Мало вивченим на сьогодні лишається питання генезису етнічної ідентичності, її історичної динаміки, типів і форм вираження.

В той час як одні вітчизняні дослідники наводять аргументи на користь існування в кінці XII – на початку XIII ст. «єдиного українського етносу» [1, 218], чи стверджують, що українці становили «етнічну і культурну консолідовану цілісність» з X ст. [2, 101], на думку інших, в часи Київської Русі й пізніше – в XIV–XVI ст. говорити про етнічну ідентичність українців недоречно [3, 65, 154]. «Етнічна самосвідомість за умов диглосії, – зазначає Мирослав Попович, – це абсурд. Самосвідомість взагалі є культурне явище, воно належить не до побутового, а до «високого» рівня, не до рівня стихії, природи, а до рівня порядку і культури. Як етнічні говірки і діалекти належать до хаосу мовної стихії, так до побутової неокультуреної поведінкової стихії належить етнічна /«племінна»/ самосвідомість» [4, 66].

Зіставляючи наведені точки зору, несомніть постає перед питанням: чи можливе існування етносу без етнічної самосвідомості, тобто без уявлення людей про власну культурну тотожність, без усвідомлення своєї відмінності від інших етнічних груп? Найявну суперечність вдається певною мірою зняти, якщо припустити, що на ранніх періодах формування етносів мали місце дещо інші типи і моделі самоідентифікації, ніж ті, якими наука звикла оперувати в останнє століття. В них, очевидно, ще слабо розчленувались свідомість і самосвідомість, культура і релігія, було значно більше стихійного і чуттєвого, ніж раціонального і об'єктивного.

Важливим джерелом вивчення первісних форм колективної етнічної тотожності можуть служити мова, усна поетична творчість, пам'ятки давньої літератури і мистецтва. Значний масив творів українського фольклору складався в добу родового і феодального суспільства і тому в них правомірно шукати характерні прикмети ментальності віддалених від нас часів. Інстинк-

тивне відторгнення всього чужого і незрозумілого є пережитком архаїчного мислення. На стадії міфологічного світогляду сформувалась стійка опозиція «свій» – «чужий», де перший член уособлював все хороше, зрозуміле і рідне, а другий виступав антиподом вказаних позитивних якостей. У розвитку міжлюдських і міжгрупових взаємин через контакти окремих родів, племен, народів дана опозиція створює шлейф семантичних протиставлень, де з одного боку – свій, родич, одноплемінник, єдиновірець, земляк, вітчизна; з іншого – чужий, ворог, іноземець, іновірець, чужина тощо. Сліди цього давнього дуалізму найвиразніше відлунюються сьогодні у весільних піснях й піснях переселенців з рідного краю.

Фольклорний світогляд правомірно ототожнювати з середньовічним, характерною особливістю якого був принцип усвідомлення себе через протилежне. Особа цієї доби пізнавала довколишній світ через зовнішні щодо неї норми і прояви, свою самотність вона утверджувала шляхом відкидання власної унікальності. Як відзначає А. Я. Гуревич, люди середніх віків «утверджували себе «відцентрово»: вони проектували своє «я» в оточуючий світ, так що він абсорбував особистість» [5, 312]. Щось подібне відбувалося і з феноменом етнічної ідентичності: усвідомлення її могло зародитися і міцнішати лише в процесі безпосередніх контактів з представниками інших культур, релігій, звичаїв і традицій. При цьому в першу чергу зверталася увага не на ті риси, які ріднили даний етнос з іншими, а на ті ознаки, що чітко маркували «ми» і відмежовували від іноетнічного оточення.

У билинах київського циклу зустрічаємо перші згадки про ворогів-чужинців, з якими доводилося битися у чистому полі руським богатырям. Серед них половецький Тугоркан, здатний перетліюватися у змія Тугарина /він уособлював постійну загрозу з боку степових номадів/; витязь Жидовин, в особі якого історики схильні бачити спогад про боротьбу русичів з Хозарським каганатом – країною, де переважна частина населення сповідувала іудаїзм.

До представників «чужого світу» належить і билинний Соловей Розбійник «Одихмантьєв син», якого в лісах під Чернігово полонив, перемігши в бою, наймогутніший руський богатыр Ілля Муромець. За епічним переказом, він прив'язав полоненого ворога до свого стремена й привіз до Києва щоб показати Володимирю-князю, а після цього відрубав йому «буйну голову». Цікаво, що Соловей Розбійник, подібно до Тугоркана, змальовується в билині як міфічна істота, напівлюдина-напівтварина: «А то свищеть Соловей да по-соловьему, он кричит, злодей-разбойник, по-звериному» [6, 33]. І в наступні часи пошук звіриних ознак, звіриноподібність стають однією з

визначальних характеристик фольклорного образу «чужинця-ворога». Навіть сьогодні цей «методологічний прийом» дуже популярний у сфері політичної сатири і карикатури.

Загальні принципи реалізації моделі етнічної ідентичності через протиставлення «іншим» були спільними для всієї системи фольклору як способу художнього відображення дійсності. Але слід враховувати і певні особливості, пов'язані з виражальними можливостями кожного жанру і форми колективної народної творчості. У даному повідомленні обмежимося матеріалами драматично-ігрового обрядового фольклору, де постаті чужинців зображувались та інтерпретувались за законами ритуального перевтілення і маскуванню.

Треба зазначити, що етнічні образи-маски у святково-церемоніальних традиціях народів світу з'являються досить пізно, хоча феномен обрядової маски виникає ще за доби палеоліту, коли наскельний живопис, примітивна пластика, личини, магічні танці та ритуали утворювали єдиний синкретичний комплекс первісного мистецтва. Приблизна схема диференціації природного, а згодом і соціального середовища, за допомогою якої людина усвідомлювала і утверджувала власну самість, могла б виглядати так: спочатку відмежовують себе від світу тварин і рослин / з'являються зооморфні і фітоморфні маски/; від світу померлих /маски предків/; від світу надприродних, фантастичних істот /маски богів, демонів/; вже в умовах класового суспільства: від представників панівної верхівки /так звані соціальні маски – «король», «цар», «пан»/; від людей, що володіли спеціальними знаннями і вміннями /так звані професійні маски – «коваль», «гончар», «мельник», «сажотрус».../ і нарешті з'являються маски етнічні, що представляли історично сформовані стереотипні уявлення про інші народи.

Обряди і обрядовий фольклор, орієнтовані на точне відтворення усталених традицій і образів, як відомо, є надзвичайно консервативними щодо запровадження будь-яких змін. Тому появу масок чужинців у ритуальних текстах /календарні свята, вертеп, весілля, «ігри при мерці»/ слід трактувати як порушення давнього канону, як новацію, пов'язану з істотними зрушеннями в соціальній і культурній сфері. Останні ж, як засвідчує міжнародний досвід, нерідко інспірувалися подіями політичної та етнічної історії: війнами, міграціями, національно-релігійними рухами і конфліктами. Так, серед святкових персонажів комі зустрічались ряджені йогра-яранхантів-ненців, які нагадували про колись недружні стосунки комі-зірян з цими народами. За традицією в йогра-яран вбиралися, надягаючи кудлаті шапки, вивернуті кожухи, поверх яких навішувалися хвости різних звірів [7, 104].

Події реконквісти – визвольної війни християнських народів Піренейського півострова проти арабських завойовників /VIII–XV ст./ у сучасному карнавалі іспанців воскрешають маски «маврів», а в святковому рядженні болгар є традиційні типи «чорних арапів», які символізують п'ятивікове турецьке ярмо. Ще на початку XX ст. в деяких селах Краківського воєводства на масляну, згадуючи давні напади кочівників, хлопці перебиралися татарами: у білих полотняних сорочках вони мовчки їздили верхи на конях вулицями села [8, 202], а в шварцвальдських містечках Німеччини в четверту неділю посту костюмовані персонажі розігрували сценки, відтворюючи боротьбу французів і австрійців за володіння Шварцвальдом [9, 227].

Наведені приклади підтверджують історичну зумовленість процесів добору та адаптації етнічних масок у кожній національній традиції. Певною мірою на ці процеси впливали й такі чинники як широта, тривалість та інтенсивність міжетнічних контактів. Враховуючи всю сукупність названих факторів, не доводиться дивуватися тому, що галерея етнічних масок у святково-обрядовій культурі українців є однією з найбільш репрезентованих серед європейських народів. За матеріалами XIX–XX ст., вона включала такі національні типажі: «татарин», «турок», «литвин» /»білорус»/, «поляк» /»лях», «мазур», «краков'як»/, «росіянин» /»москаль»/, «єврей» /»жид»/, «циган», «німець», «вірменин», «волох» та інші. Кожна з цих масок на українських теренах мала свою індивідуальну біографію, свій діапазон використання, свої традиції показу та інтерпретації.

До числа рідко вживаних належало, зокрема, рядження «вірменином». Побутування цього костюмованого персонажа зафіксоване в поховальних іграх карпатських горян-гуцулів наприкінці XIX ст. Хлопець, що перевтілювався в цей образ, намагався мовою і жестами відтворити певедінку вірмен-торговців, які нерідко купували в горах дрібну рогату худобу. «Перебраний парубок-вірменин, за словами В. Шухевича, сідає другому з тамтих на плечах, ніби на коня і їздить так по хоромях, причім кличе на якого з присутніх, удаючи говір вірменина: «Шьо, мой, го, бре, шьо маеш на продашь?» «Маю цапків дві, три... сотци!» – «Шьо мені бре з самих цапків, коби бульи ватуйки /кози, що ще не мали кізлят!» – «Иди до онтого, той має ватуйки!» – Вірменин питає вказаного: «Кілько маеш, бре, кізлиць?. Го, мой, бре, продай!» – «Що ти прийшов мене манти!...» [10, 246]. До цього опису доданий короткий авторський коментар, який характеризує ставлення карпатських горян до однієї з груп чужинців. В. Шухевич зазначає: «Гуцули просто ненавидять вірменів; кажуть про них: «Де у селі вірменин, там на царині не буде сіна!» [11, 246].

Зовсім іншу картину дають матеріали весільної обрядовості, де також присутній умовний вірменин. Так у деяких районах України називали кучерявого хлопця, якому доручали вимести піч, перед тим, як в неї саджали свіжевибганий коровай. Іноді у пісенних текстах замість «вірмена» фігурує «вермянка»:

Кучерявий піч вимітає,
Вермянка в піч заглядає.
В щасливому місті
Короваю сісти [12, 104].

Ф. Вовк схилився до думки, що слово вірмен у весільних піснях «ні що інше, як скорочене вірнявий /той, що вірно любить/, і що це слово нічого спільного з вірменами не має» [13, 247]. Гіпотеза видатного вченого в даному випадку видається нам дещо штучною. В усякому разі вона не більш переконлива ніж та, що назва весільного персонажа пов'язана з такою антропологічною прикметою вірмен як надзвичайно густе темнозбарвлене волосся. В процесі тривалого і тісного спілкування з вихідцями з Кавказу українці Галичини і Поділля помітили цю особливу рису їхньої зовнішності й так народилася синонімічна пара «вірмен» – «кучерявий». Наявність кучерявого волосся в учасників коровайного обряду магічно вмотивована: кучері, густе волосся за повір'ями багатьох народів мали забезпечити щастя й багатство майбутньому подружжю. Звідси й широке використання кожуха у весільному ритуалі, а також прислів'я «Хто волохатий, той буде багатий».

В окрему групу можна виділити етнічні маски «татарина» і «турка». У думках та історичних піснях XVI–XVIII ст. ці персонажі зображені як найгірші вороги-загарбники, що плюндрують українську землю, руйнують мирне господарство, вбивають і беруть у полон тисячі дорослих і дітей. Особливим трагізмом позначені складені в цей період невольницькі плачі, постійним рефреном у яких звучав мотив протиставлення «землі турецької, віри бусурменської», де немає радості, рідній землі, де «руський берег, край веселий, мир хрещений». Разючу антитезу двох земель, двох вір у фольклорі доповнювали епітети з емоційним звучанням: турки і татари називаються «нечистими», «поганими», порівнюються з хижими вовками, круками тощо.

Постійні напади татар і турків на Україну, як відомо, припинилися наприкінці XVIII ст., коли було зруйноване Кримське ханство й помітно ослабла Оттоманська імперія. Внаслідок ліквідації безпосередньої загрози з боку мусульманських сусідів-завойовників, їх образи поступово «тьмяніють» і забуваються в усній поетичній творчості українців, поступаючи новим злободенним реаліям. Судячи з відомих нам матеріалів з царини обрядового фольклору, етнічні образи мусульман у XX ст. були доволі рідкісними.

Одну з таких масок у ролі традиційного персонажа новорічної обрядової вистави «Коза» знаходимо в етнографічному описі 1926 року з села Кунчі Теофіпольського району на Шепетівщині, нині Хмельницької області [14, 139]. Цінність цього матеріалу суттєво зростає за рахунок доданого до нього малюнка, який дозволяє наочно уявити костюми і атрибути всіх учасників святкового дійства. Серед них під № 4 бачимо постать «турка» з характерною довгою бородою і чалмою на голові. Ми не знаємо, яка роль в обряді відводилась цьому персонажу, але цікаво, що поруч з ним під № 5 зображений його традиційний воєнний суперник – «козак» /«москаль»/ з підмальшованими вусами, у шапці із заломленим верхом, який тримає в руках лук і стрілу.

Вдалося помітити явне тяжіння маски-образу турка до південно-західних кордонів України. За нашими даними, вона побутувала і ще подекуди побутує на землях Буковини, Молдови, Південної Бессарабії, тобто на територіях, які найдовше перебували у складі Оттоманської імперії. Як відомо, Буковина відійшла до Австрії у 1775 році, а Південна Бессарабія увійшла до складу Росії у 1812 році.

Карнавальний образ «турка», зафіксований у XX ст. на південно-західному порубіжжі України, належав до елітної частини персонажів новорічного обрядового комплексу «Маланка», до неї входили також «козак», «улан», «шандарь», «офіцер», «генерал» та інші. Специфіка цих «чистих» або «красивих» ряджених полягала в тому, що вони не мали масок на обличчі /часто підмальшовували вуса і рум'янили щоки/, костюми їхні характеризувалися підкресленою охайністю, а поведінка – ритуальною ввічливістю. На фото з міста Кельменці Чернівецької області, виконаному у 40–50-х роках минулого століття, два «турки» постають як воєнізовані персонажі у шинелях, з широкими тканими поясами на зразок офіцерської портупей, з еполетами і турецькою фескою на голові. Умовний військовий стрій доповнювали чоботи і краватки до білих сорочок [-15, 114].

Приклад карнавальних «турків» дозволяє помітити цікаву тенденцію: образи колишніх історичних ворогів-чужинців у фольклорно-святковій стихії з часом можуть набувати позитивного звучання, перетворюючись з «інших» на «своїх». Почасті ця метаморфоза відображає еволюцію історичної пам'яті, яка має свій термін давності. Проте більшу роль у даному випадку, як здається, відіграла організаційна структура самого карнавального обряду. Головними ініціаторами і виконавцями традиційних різдвяно-новорічних обходів у XIX–XX ст. виступали парубки, які відслужили в армії і готувалися до майбутнього шлюбу. Демобілізовані хлопці приходили додому в уніформі війська, в якому вони служили. Таким

чином у різних частинах України, що входили до складу кількох держав, важливим компонентом рядження могли бути однострої австрійської, польської, румунської, чеської, угорської, російської /«советської»/ армій. Воєнізовані карнавальні образи /«жовніри», «солдати», «москалі», «жандарі», «кадети», «офіцери», «улани», «калфи», «моряки» та інші складали найчисельнішу групу представників «іншого світу», яка поступово відтісняла на задній план древні фольклорні образи. У контексті різдвяно-новорічних обходів усі воєнізовані персонажі, подібно до згаданих вище «турків», осмислювались переважно у позитивному плані як парад майбутніх шлюбних партнерів. Яскраві ошатні костюми виконавців цих ролей, сама манера їх поведінки найкраще підходила під ідеальний народний образ «бравого парубка-кавалера».

На матеріалах традиційного рядження, зокрема різдвяних вистав живого вертепу із західноукраїнських областей, впродовж ХХ ст., позначеного яскравими спалахами національно-визвольної боротьби й піднесенням національної самосвідомості, простежуємо стихійне прагнення до заміни костюмованих персонажів у одностроях окупаційних військ на образи класичних козаків-запорожців. Проте зміна зовнішньої атрибутики суттєво не впливала на загальне трактування цих карнавалістів як уособлення чоловічої привабливості, мужності і звитяги. Таким чином, народна свідомість у контексті святкового інобуття ставила знак рівності між воєнізованими образами «козаків», «турків», «москалів», «солдатів», «жандарів» та інших, які виконували по суті одні й ті самі обрядові функції. У своєму генезисі ці, здавалося б, різнонаціональні мілітарні маски є варіацією давнього колядного сюжету про «стрільця-молодця», який «конем грає, військо збирає», щоб вполювати «красну панну».

У українській мові слово «москаль» відоме у кількох значеннях, серед яких найбільш уживані – росіянин /великорус/ і солдат /військовий/. Знайомлячись з конкретними етнографічними описами традиційних народних обрядів з елементами рядження далеко не завжди вдається розрізнити ці два названих поняття. Складається враження /воно потребує уточнення/, що маска москаля в значенні представника конкретного етносу не набула розповсюдження в календарному циклі обрядовості українців. Зате вона увійшла до складу весільних ряджених. Про це свідчить, наприклад, запис весілля з села Бориспіль /сучасне місто/ Переяславського повіту Полтавської губернії, здійснений 1877 р. П. Чубинським. Тут читаємо: у вівторок «Убіраються циганами, циганками, москалями, жидками, іноді з чоловіка роблять жінку, а із жінки чоловіка; ... цілим гуртом обійдуть так хат тридцять з музиками і циганяць: цигани да москалі крадуть, жиди перево-

дять; а другі на церкву да на сирітські діти просять» [16, 144]. Як бачимо, у даному описі представники кількох етносів зображені у дуже не вигідному світлі. Хоча йдеться не про справжню крадіжку, а ігрові безчинства, тут можна говорити про певну тенденцію, що ілюструє наявність у фольклорній свідомості такого явища як ксенофобія. Аналізувати причини його стійкості якось не дуже прийнято у вітчизняній етнології, але сама проблема від цього не знакає.

Вороже або упереджене ставлення до представників іншого народу на побутовому рівні – звичайна річ як у минулому, так, на жаль, і сьогодні. Український фольклор, зокрема, не шкодує чорних фарб щоб намалювати негативний портрет росіянина – москаля. Зрозуміло, що цей портрет складався під визначальним впливом історичних кривд, нанесених «старшим братом»: руйнування Запорозької Січі, Батурина, ліквідація Гетьманщини, закріпачення селян, заборона української мови і культури і багато іншого. Відмінність різних характерів, світоглядів, способів життя особливо гостро відчувалася на етнічному кордоні українців і росіян чи в смугі їх черезполосного розселення, про що маємо чимало документальних свідчень. Так, кореспонденти В. В. Іванова зі слободи Никольское /в російській транскрипції/ Старобільського повіту Харківської губернії повідомляли: «Малоросс называет великороса «кацапом» – «у его довга клыната борода, як у цапа /козла/»; «кыслопузым и вонючим москалем»: – «вин усе квас та сиривець йисть, так що и пузо у его прокисло», и «хамською и деревьяною душою»: – «таке мення дали москалям за те, що вони часто биля залізної дороги обижают пастухив и отнимают у них хлиб и сало» Вони хитри и осторожни: «москаль знае дорогу, та ще й пита». «У москаля душа, як повстанка: вин и Бога не боїцца...» [17, 339].

Не менш дошкульними характеристиками наділяли своїх етнічних сусідів і росіяни. Вони, як зазначають ті ж самі дописувачі, «называют малоросса «хохлою», а в насмешку – «мазепой», «индюком», «чертовой головой», «мазницею» и считают его грубым, упрямым и глуповатым. Москальи всегда стараются обмануть хохла, выпросят у него что-нибудь и вообще поживиться на его счет, за что после смеются над ним и называют глупой «хохлацкой харей и хохлом мазницею» [18, 339].

При бажанні список подібних взаємних звинувачень етнопсихологічного плану можна було б продовжити. Але якими б образливими не були ці характеристики, вони більше схожі на сварку близьких родичів і сусідів, ніж на лайливі звинувачення кровних ворогів-чужинців. Незважаючи на всі складності політичної історії взаємин, представники обох східнослов'янських народів на особистісному рівні завжди пам'ятали про

